

Roman Wysocki

Postawa społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej wobec "wielkiego głodu" na Ukrainie w latach 1932-1933

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 60, 451-464

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ROMAN WYSOCKI

*Postawa społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej
wobec „wielkiego głodu” na Ukrainie w latach 1932–1933*

Politykę władz radzieckich na Ukrainie w końcu lat dwudziestych i na początku trzydziestych charakteryzowało odchodzenie od dotychczasowego oficjalnego kursu „ukrainizacji” z równoczesnym nasileniem represji politycznych i ekonomicznych. Ówczesnym społeczeństwem radzieckiej Ukrainy wstrząsnął głód w latach 1932–1933¹, wywołany świadomą polityką władz radzieckich. Jego skala była tak ogromna, że określany bywa mianem pomoru głodowego, „jednego z najgorszych głodów w historii ludzkości”². W ciągu kilkunastu miesięcy pochłonął on, według najczęściej podawanych szacunków, od 3,5 do 7 mln ofiar³.

Oddaloną przyczyną głodu – jak pisze Jarosław Hrycak – były zawyżone, nierealne cele, które kierownictwo radzieckie starało się osiągnąć w czasie pierwszej pięcioletki (1928–1932). Wykonanie planu wymagało wielkich wkładów kapitałowych, a ich brak rekompensowano bezwzględną eksploatacją ludności – robotników, chłopów i więźniów politycznych. Pracą przymusową można było zbudować potężne kompleksy przemysłowe, ale jak wyposażać je w nowoczesne

¹ С. Стахів, *Страпа голодом*, Київ 2002, с. 17.

² J. E. Mace, *Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine 1918–1933*, Cambridge 1983, s. 294.

³ A. Graziosi, *The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917–1933*, Cambridge 1996, p. 2, 64, 66; Р. Конквест, *Жива скорботи*, Київ 1993, с. 330–338; R. Torzecki, *Wielki głód na Ukrainie w latach 1931–1933*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1994, z. 2, 115. Zob. też *The Sufferings of Ukraine under Soviet*, „Ukrainian Bureau London”, nr 66, 21 VII 1936, pp. 1–3.

urządzeniami techniczne? Trzeba było je kupować za waluty na Zachodzie, i jedynym źródłem otrzymania niezastąpionych środków stała się sprzedaż ziarna za granicę⁴.

Co gorsze, idea ta miała się zrodzić w momencie, gdy Zachód ogarnięty był wielkim kryzysem ekonomicznym.

Analizując w 1933 r. radziecką politykę gospodarczą, Jan Karszo-Siedlewski, kierownik Konsulatu Generalnego RP w Charkowie, pisał:

Rezultatem tej gospodarki rabunkowej był wielki głód na wiosnę 1932 roku, który po krótkiej przerwie w jesieni zeszłego roku ponowił się w ostatniej zimie i trwa do chwili obecnej. Ruina i nędza wsi ukraińskiej nie dadzą się wprost opisać, przy czym jest rzeczą charakterystyczną, że stan ten nie odnosi się do południa Rosji jako takiego, ale właśnie do Ukrainy, gdyż przejechawszy północną granicę USRR, obraz zmienia się już radykalnie. W Centralnej Czernoziemnej Prowincji, która pod względem klimatycznym i gospodarczym mało czym się różni od Ukrainy, stan włościactwa jest bez porównania lepszy. Świadczy to, że polityka gospodarcza rządu centralnego w stosunku do Ukrainy była znacznie bardziej bezwzględna i rabunkowa niż w stosunku do sąsiednich prowincji RFSSR, za wyjątkiem jednego Północnego Kaukazu⁵.

Nikt ze współczesnych nie był w stanie ocenić rzeczywistej skali katastrofy. W lipcu 1933 r. na łamach „Ilustrowanego Kuriera Codziennego” twierdzono, że w ZSRR:

[...] ginie z głodu 10 milionów ludzi i że polityka zbożowa rządu sowieckiego prowadzi kraj do ogłodzenia. Cyfra 10 milionów mogła się wydawać komuś przesadną, a cała wiadomość zbyt może fantastyczną. Tymczasem potwierdzenie przyszło bardzo szybko. Rzeczowe i spokojne dzienniki angielskie zaalarmowały opinię głodem w Rosji sowieckiej⁶.

Poczynania władz radzieckich były bacznie obserwowane przez Ukraińców mieszkających poza granicami ZSRR. W sposób szczególny dotyczyło to społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej, w której granicach mieszkała największa poza Ukraińską Socjalistyczną Republiką Radziecką społeczność ukraińska, a ukraiński ruch narodowy był najlepiej rozwinięty. Wobec uszczelnienia granicy polsko-radzieckiej jednym ze źródeł wiadomości na temat wydarzeń nad Dnieprem była prywatna korespondencja pomiędzy członkami rodzin mieszkającymi po obu stronach granicy państwowej. Przekazywane tą drogą wiadomości o katastrofie żywnościowej na radzieckiej Ukrainie przyczyniły się do udzielania spontanicznej niezorganizowanej pomocy materialnej. Początki tego rodzaju działań sięgały momentu przystąpienia przez władze radzieckie do realizacji polityki ko-

⁴ Я. Г р и ц а к, *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття*, Київ 1996, s. 178.

⁵ Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Ambasada RP [dalej: Amb] w Moskwie, sygn. 45, s. 73–74.

⁶ *Rosja sowiecka ogłasza urzędowo bankructwo swojej gospodarki rolnej*, „Ilustrowany Kurier Codzienny” z 16 lipca 1933 r., nr 195, s. 1.

lektywizacji. Akcja taka trwała w latach następnych, także w okresie gdy głód już wygasiał⁷.

Już na początku 1932 r. wiadano, że dostarczanie z województw wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej przesyłek żywnościowych napotykało trudności. Okazało się, że ich odbiorców zmuszano do uiszczenia dodatkowych opłat celnych. W warunkach radzieckiej Ukrainy i sytuacji materialnej jej mieszkańców oznaczało to, że nawet symboliczna w skali potrzeb pomoc nie docierała do adresatów. Potwierdzały to paczki żywnościowe, które powracały do nadawców, co w zamysłu władz radzieckich miało też przekonywać ich o braku głodu na Ukrainie.

Sposobem na udzielenie pomocy, która dotarłaby do potrzebujących, było skorzystanie z usług instytucji pośredniczącej w dostarczaniu przesyłek. Role taką pełniło radzieckie przedstawicielstwo handlowe w Warszawie „Torgsin”. Za przekazane środki finansowe „Torgsin” zobowiązywał się zakupić towary w sklepach na terenie ZSRR. Tego rodzaju zabieg uwarunkowany był również polityką władz radzieckich, zmierzającą do pozyskiwania każdej nawet najmniejszej ilości waluty. W ukraińskich środowiskach emigracyjnych podejrzewano, iż w tym celu władze radzieckie umyślnie zezwalały cenzurze na przepuszczanie części listów wysyłanych za granicę, donoszących do głodzie, aby tym samym zintensyfikować nadsyłanie środków pieniężnych⁸. Pośrednio potwierdzało to oświadczenie przekazane na początku 1933 r. przez przedstawicielstwo władz radzieckich w Warszawie. Poinformowano wówczas, że zniesione zostały ograniczenia kwot walut nadsyłanych do ZSRR. Przy tym władze radzieckie zaprowadzały korzystny dla siebie kurs ich wymiany⁹.

Wysyłane z Galicji Wschodniej czy też Wołynia jako pomoc członkom rodzin kwoty pieniężne były na ogół małe. Jednak i one w warunkach klęski głodowej stawały się niekiedy jedynym źródłem pomocy, pozwalającym przeżyć. W jednym z listów opublikowanych w październiku 1933 r. w lwowskim „Dile” pisano:

Jakaż straszna ironia – Przysyłacie nam 10 dol. i śmierć odchodzi od nas i tak w nieskończoność oddala się nasze cierpienie, nasza niczym niezastąpiona męka i kara. Lepiej byłoby aby pomoc od Was przysłała z 10 dni później. Nareszcie wszystko by się skończyło¹⁰.

W obliczu zagłady jednym ze sposobów uniknięcia śmierci głodowej był wyjazd z Ukraińskiej SRR. Formalnie istniała możliwość legalnego opuszczenia terytorium ZSRR. W praktyce istniejące regulacje pozwalały tylko w sporadycznych przypadkach na legalny wyjazd. Spowodowane było to przede wszystkim

⁷ Я. Папуга, *Допомога українців Польщі потерпілим від голодомору 1932–1933 рр.*, [в:] *Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляди із сьогодення*, Київ 2003, с. 233.

⁸ Biblioteka Narodowa w Warszawie [dalej: BN], Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki [dalej: NTSz], mkrf. 68694, k. 1503.

⁹ Я. Папуга, *op. cit.*, с. 235.

¹⁰ Cyt. za *ibid.*, с. 236.

stanowiskiem władz radzieckich, niekiedy poważne ograniczenia czyniły też władze państw, do których chcieli wyjechać mieszkańcy radzieckiej Ukrainy¹¹. Popychało to zdesperowanych i głodujących chłopów ukraińskich do podejmowania prób nielegalnego przekraczania linii granicznej. Liczba uciekinierów gwałtownie wzrosła zimą 1932–1933, gdy władze radzieckie nie były jeszcze przygotowane na masowe próby nielegalnego przekraczania granicy w miejscach dotąd stanowiących naturalną przeszkodę, która z powodu zmiany warunków atmosferycznych w okresie zimy zanikała. Związane to było z zamarzaniem rzek granicznych. Dla ukazania skali zjawiska za przykład mogą służyć informacje z terenu rumuńskiego. Przez zamarznięty Dniestr z Ukraińskiej SRR do Rumunii od 1 stycznia do 13 marca 1933 r. przeszło 1055 uciekinierów. W celu pomocy zbiegom przebywającym na terenie Rumunii ogłoszono więc zbiórkę wśród Ukraińców mieszkających w Drugiej Rzeczypospolitej. Mimo to, według enuncjacji lwowskiej „Prawdy” z czerwca 1933 r., władze rumuńskie do tego czasu do ZSRR zawróciły, pod pretekstem trudności w ich utrzymaniu, około tysiąca uciekinierów¹².

Podobny problem istniał na terenie Drugiej Rzeczypospolitej. Próby nielegalnego przekroczenia granicy państwowej podejmowali głównie mieszkańcy terenów przygranicznych USRR oraz osoby w przeszłości mieszkające w granicach państwa polskiego. Przejść udawało się nielicznym. W marcu 1933 r. z 60 uciekinierów próbujących przejść na teren Polski do celu dotarło tylko 14 osób. W relacji zamieszczonej wiosną 1933 r. w wydawanej we Lwowie „Nowej Zorii” donoszono: „Kto ucieka na tę stronę, pada trupem na granicy, tylko rzadkie wyjątki docierają tutaj jak żywe szkielety”¹³. Z innej relacji, zamieszczonej w lipcu tego roku przez „Ilustrowany Kurier Codzienny”, dowiadujemy się o przejściu granicy nad Zbruczem przez kilka osób:

[...] ostatecznie wycieńczonych, podobnych raczej do szkieletów, [które opowiadały, że głód] przybiera charakter plagi. Na Ukrainie wymierają śmiercią głodową całe rodziny i codziennie znikają po nocach bez wszelkiego śladu rozmaici ludzie, co do których krążą potworne wieści, że padli oni ofiarą ludożerstwa [...] Wygłodniałe tłumy niejednokrotnie przypuszczają atak do gospodarstw kolektywnych, rabując łany z dojrzewającym zbożem. Wybuchają z tego powodu liczne utarczki pomiędzy wygłodniałymi a policją¹⁴.

Ci, którzy docierali na zachodni brzeg Zbrucza, stawali przed zagrożeniem deportacji. Na terenie galicyjskim ukraińskie środowiska czyniły starania, by nie

¹¹ AAN, Amb w Moskwie, sygn. 95, s. 47, 49–50, 51–52, 71

¹² Мілена Рудницька. *Статті, листи, документи*, упоряд. М. Гадюк, Львів 1998, s. 394–395; *Pogrom włościan ukraińskich na pograniczu rumuńsko-sowieckim*, „Wiadomości Ukraińskie”, nr 100/690, 3 III 1932, s. 2.

¹³ „Нова Зоря”, 25 травня 1933 р., с. 2.

¹⁴ *Straszliwa klęska głodu w Rosji*, „Ilustrowany Kurier Codzienny” z 25 lipca 1933 r., nr 204, s. 5.

dopuszczać do wydaleń z powrotem na terytorium Ukraińskiej SRR. Wiosną 1933 r. w powiecie borszczowskim w wyniku interwencji miejscowej ludności ukraińskiej wstrzymano przymusowe wydalanie przybywających tam uciekinierów. W sprawie tej 15 maja rozmowy z wojewodą tarnopolskim przeprowadził poseł ukraiński Stepan Baran. Uzyskał on obietnicę pozostawienia na tym terenie osób, które znajdowały się na terenie Polski. Wojewoda tarnopolski miał jednak oświadczyć, że w przypadku znacznego zwiększenia liczby uchodźców granica polska zostanie zamknięta¹⁵.

Pod wpływem opowieści uciekinierów ugruntowywały się nastroje antyradykalne w społeczeństwie ukraińskim. Wieści o skutkach wywołanego sztucznie głodu wstrząsnęły środowiskami ukraińskimi. Reakcją na nie było podjęcie starań o zorganizowanie pomocy głodującym¹⁶. Ówczesna prasa polska pisała, że dotarcie informacji o radzieckiej polityce kolektywizacji, skali stosowania terroru i wieści o głodzie „spowodowały nienotowany dotychczas wzrost nastrojów antysowieckich w społeczeństwie ukraińskim w Polsce”. Zamieszczony w maju 1933 r. w „Dile” artykuł S. Barana, analizujący sytuację uciekinierów, zdecydował o rozpoczęciu akcji protestacyjnej. W kręgach czołowych działaczy galicyjskich i kół emigracyjnych podjęto decyzje o przystąpieniu do organizowania szerokiej akcji propagandowej. Zmierzała ona w dwóch kierunkach. W pierwszej kolejności na łamach prasy ukraińskiej, poza związaną z ruchem komunistycznym, zaczęto poświęcać większą uwagę warunkom politycznym oraz opisowi głodu na radzieckiej Ukrainie. Wpłynęło to na aktywizację środowisk ukraińskich w Galicji Wschodniej i na Wołyniu. Spowodowało też, że „podniosły się ze wszystkich stron głosy, podkreślające konieczność zorganizowania akcji ratunkowej na rzecz głodujących oraz zbiorowego protestu przeciwko sowieckiemu terrorowi”. W akcji antysowieckiej wśród czasopism zachodnioukraińskich prym wiodł lwowski „Nowyj Czas”. Działania takie prowadziły do mobilizacji politycznej, istotnej również z pozycji działań skierowanych na konsolidację społeczeństwa ukraińskiego w Drugiej Rzeczypospolitej¹⁷.

Drugim celem akcji propagandowej było podjęcie walki z przejawami sowjetofilstwa w społeczeństwie ukraińskim. Do tej sfery należały chociażby rezolucje Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego (UNDO) oraz Ukraińskiej Partii Socjalistyczno-Radykalnej (USRP) z 24 czerwca 1933 r. Ogłoszono je w formie komunikatów w prasie partyjnej. Komitet Centralny UNDO na zwołanym w tym dniu specjalnym zebraniu w celu omówienia sytuacji na radzieckiej Ukrainie w uchwalonej rezolucji oświadczył:

¹⁵ Я. Папуга, *op. cit.*, s. 238–239.

¹⁶ О. Шулгин, *Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині*, Київ 1998, ss. 96–97.

¹⁷ *Ukraińska akcja antysowiecka*, „Sprawy Narodowościowe”, lipiec–sierpień 1933, nr 4, s. 389.

Ażeby złamać opór ukraińskiego narodu, bolszewicka władza używa nieludzkich środków. Władza ta:

1. Pod kulturalnym względem sztucznie zaciera narodowy charakter ukraińskiej literatury i nauki, naginając je terrorem do potrzeb komunistycznego moskiewskiego internacjonalizmu.

2. Pod politycznym względem moskiewscy komuniści coraz bardziej gnębią ukraiński naród, mianowicie zamykają do więzień, zsyłają na przymusowe roboty i niszczą fizycznie świadomych oraz ideowych pod względem narodowym włościan, robotników i inteligentów.

3. Pod gospodarczym względem moskiewscy komuniści prowadzą na Ukrainie politykę całkowitego wyzysku. W dziedzinie przemysłu eksploatują wszystkie podziemne skarby nie dla potrzeb Ukrainy, a w wiejsko-gospodarczej dziedzinie doprowadzili kolektywizacją do anarchizacji rolnictwa oraz poprowadzili nieprzebijającą w środkach i całkowicie rabunkową politykę, która powoduje w tym najbogatszym i najżyźniejszym kraju wschodniej Europy trwały głód i niesłychaną w świecie nędzę wsi ukraińskiej. Taka gospodarcza polityka komunistów doprowadziła do tego, iż masy ukraińskiego narodu giną z głodu.

Komitet Centralny Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego jak najostrzej potępia tę rabunkową, obliczoną na fizyczne i moralne wyniszczenie ukraińskiego narodu politykę komunistów na Ukrainie i wzywa [...] do przeciwstawienia się miejscowym agenturom moskiewskiego komunizmu, który jest najbardziej zawziętym wrogiem samego istnienia ukraińskiego narodu.

W podobnym tonie była rezolucja w sprawie terroru na radzieckiej Ukrainie, uchwalona przez USRP, która głosiła m.in.:

Okupacyjna moskiewska komunistyczna władza [...] gnębi krwawym terrorem nie tylko każdy przejaw woli ukraińskiego pracującego narodu, ale do tego i okrada go z plonów jego pracy. Komunistyczna dyktatura do tego stopnia obrabowała z chleba ukraińską wieś pracującą, iż wieś ta znajduje się obecnie w strasnym głodzie.

Zarząd Główny zwraca uwagę całego ukraińskiego pracującego narodu na zachodnich ziemiach na ten głód naszych braci na Wielkiej Ukrainie i wzywa, na znak solidarności ze swoimi braćmi i w celu rzeczywistego protestu przeciwko krwawej moskiewskiej komunistycznej dyktaturze nad ukraińskim pracującym narodem, wszędzie przy każdej sposobności zwalczać komunistyczną, czy selrob-moskalofilską propagandę, tak ażeby na naszych ziemiach znikł wszelki ślad wpływów agentów moskiewskiej dyktatury i ich nieświadomych zbałamuconych ofiar.

Wzmocniły postawy antyradzieckie, a zarazem odegrały ważną rolę w kształtowaniu nastrojów wśród Ukraińców Drugiej Rzeczypospolitej akty samobójstwa czołowych postaci radzieckiej Ukrainy: pisarza Mykoły Chwyłowego i byłego komisarza oświaty ludowej Mykoły Skrypnyka. Ich śmierć, uważana za emblematyczny akt końca procesu „ukrainizacji”, w społeczeństwie zachodnioukraińskim została zinterpretowana jako świadomy i desperacki protest przeciwko polityce radzieckiej, niszczącej przejawy ukraińskiego życia narodowego w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej. Wydarzenia te wywołały spontaniczny odruch protestacyjny całego społeczeństwa zachodnioukraińskiego. W pisma niemal wszystkich partii ukraińskich, z wyjątkiem Ukraińskiego Zjednoczenia Włościańskiego (USO), ukazały się publikacje, których same tytuły były już nośnikiem informacji o nastrojach: *Tragedia ukraiństwa w ZSRR* („Diło”), *Tragedia narodu* („Nowyj Czas”). Protest wobec polityki władz radzieckich wyraziła też część dotychczasowych działaczy galicyjskich środowisk lewicowych. Komunizująca

Iwowska „Ukraińska Dumka” na znak protestu przestała wychodzić. Rozgłosu nabrało również ogłoszenie listu otwartego byłego działacza Selrobu – Stepana Wołyńca, który potępił politykę sowiecką na Ukrainie i wystąpił z szeregów partii¹⁸.

Równoległe z akcją prasową ukraińskie ugrupowania polityczne w Galicji przystąpiły do organizowania narad i wieców protestacyjnych. Aktywizacja tego rodzaju działalności nastąpiła w lipcu 1933 r. Próbuąc nadać działaniom charakter akcji ogólnonarodowej, prezydium UNDO zwróciło się z apelem do Ukraińskiej Partii Socjalistyczno-Radykalnej i Ukraińskiej Partii Socjal-Demokratycznej (USDP) z propozycją utworzenia wspólnego komitetu protestacyjnego. Podjęte działania nie zaowocowały zjednoczeniem środowiska politycznego Ukraińców w Drugiej Rzeczypospolitej. Po początkowych próbach stworzenia jednolitego frontu nastąpiło rozejście się na tle orientacji i różnicy interesów politycznych. W konsekwencji akcja protestacyjna prowadzona przez komitet ponadpartyjny przechodziła mimowolnie pod wpływem UNDO. Środowiska socjalistyczne wyłoniły tymczasem własny komitet protestacyjny, wspólny dla USRP i USDP. Na konferencji obu partii w dniu 13 lipca 1933 r. postanowiono opracować deklarację protestacyjną i w porozumieniu z ukraińskimi partiami socjalistycznymi przebywającymi na emigracji (Ukraińską Socjaldemokratyczną Partią Robotniczą działającą w Czechosłowacji) rozesłać ją do wszystkich organizacji socjalistycznych w Europie.

Samodzielną akcję protestacyjną prowadziło także kilka innych środowisk ukraińskich. Na czele jednej z nich stał Dmytro Palijw i kierowany przez niego „Nowyj Czas”. Niezależną grupą prowadzącą działalność protestacyjną było czasopismo „Nowe Seło”. Obok wszystkich wymienionych środowisk samodzielne wystąpienia organizowali w Galicji Wschodniej również członkowie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN). Należy też wspomnieć o odrębnej akcji protestacyjnej prowadzonej przez środowisko ukraińskich emigrantów politycznych.

Akcję ogólnogalicyską aspirującą do rangi ogólnonarodowej nominalnie zapoczątkowywała odezwa episkopatu greckokatolickiego z 24 lipca 1933 r. pt. *Ukraina w przedśmiertnych konwulsjach, Ukraiński Greckokatolicki Episkopat galicyjskiej prowincji w sprawie wypadków na Wielkiej Ukrainie do wszystkich ludzi dobrej woli*. Opublikowano ją w „Mecie”, a następnie przedrukowana została niemal przez wszystkie ważniejsze pisma ukraińskie¹⁹. Pisano w niej:

Ludność wymiera śmiercią głodową. Zbudowany na niesprawiedliwości, oszustwie, bezbożnictwie, deprawacji – ludożerczy system kapitalizmu państwowego doprowadził bogaty do niedawna kraj do zupełnej ruiny [...] Dziś widzimy skutki postępowania bolszewików: położenie z dniem każdym staje się straszniejsze. Wobec takich zbrodni zamiera natura ludzka, krew ścina się w żyłach. Bezsilni, by okazać jakąkolwiek pomoc materialną konającym braciom, wzywamy wiernych

¹⁸ *Ibid.*, s. 389–394.

¹⁹ *Слово до наших читачів*, „Український Бескид”, ч. 48, 10 XII 1933, с. 1.

naszych, by modlitwą, postem, żalobą powszechną, ofiarami i wszelkim możliwymi dobrymi uczynkami życia chrześcijańskiego błagali pomocy z nieba, gdy na ziemi niema żadnej nadziei na pomoc ludzką. Przed całym światem zaś protestujemy przeciwko prześladowaniu maluczkich, ubogich, słabych i niewinnych, gnębieli zaś oskarżamy przed sądem Najwyższego.

Dzień po wydaniu przez hierarchów Kościoła greckokatolickiego deklaracji, 25 lipca, odbyło się spotkanie Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej. Uczestniczyło w nim 48 przedstawicieli 44 lwowskich ukraińskich instytucji i organizacji, w tym także emigracyjnych. Wówczas to wyłoniony został Ukraiński Komitet Pomocy Ukrainie Radzieckiej. Wśród współzałożycieli Komitetu byli m.in. Związek Ukrainek, Organizacja Narodowa Ukraińców m. Lwowa, Ukraiński Związek Katolicki, „Mołoda Hromada”, organizacje naukowe, stowarzyszenia i towarzystwa dziennikarskie, lekarskie, adwokatów, nauczycielskie, kobiece, gimnastyczne, a także instytucje oświatowe, gospodarcze takie jak: „Ridna Szkoła”, Ukraiński Związek Rewizyjny Kooperatyw, „Siłskij Hospodar”, „Narodna Torhowla”, „Masłosojuz”, Centralny Bank Kooperatyw, Ziemiński Bank Hipoteczny, „Centrosojuz”, towarzystwa ubezpieczeniowe „Dnister” i „Karpatija” i in. Jego władze zdominowało UNDO, prezesem tzw. Komitetu Ogólnego wybrano Dmytra Lewickiego, a na kierującego pracami Komitetu Wykonawczego – redaktora Wasyla Mudrego. Do kierownictwa Komitetu weszli także: jako zastępca prezesa posłanka Miłena Rudnyćka, sekretarze – poseł Zynowij Pełeński i Iwan Gyża, członkowie – Wołodymyr Kuźmowycz, ks. Błozowski, Wołodymyr Cełewycz, Andrij Żuk i Wołodymyr Doroszenko²⁰. W ogłoszonej odezwie pisano:

Rosyjscy komuniści – bolszewicy, którzy ogniem i mieczem zniszczyli Państwo Ukraińskie nad Dnieprem, którzy bagnietami wprowadzili dyktaturę swą na naszej ziemi, prześladują [...] naród ukraiński. Niszczą [...] najlepszych jego synów przez rozstrzelania, męczą w więzieniach i na zesłaniach i wygładzają masowo całą ludność na Ukrainie [...] O tej strasznej prawdzie mówi obecnie świat, o tej bolesnej prawdzie opowiadają nam bracia nasi stamtąd w licznych listach do swych krewnych i znajomych, o tej straszliwej prawdzie opowiadają liczni uchodźcy z niewoli bolszewickiej. Za to tragiczną tę prawdę ukrywają komuniści[...]

Narodzie ukraiński, gdziekolwiek bytujesz poza granicami Wielkiej Ukrainy, czy w Galicji, czy za Oceanem w Ameryce, czy na Wołyniu i Chełmszczyźnie, czy w dalekiej Australii, czy na Bukowinie i Besarabii, czy też w Chinach, czy na Zakarpaciu i na emigracji w Europie, czy też w gorącej Afryce – znikąd nie możesz spokojnie przypatrywać się wielkiemu nieszczęściu i mękom Twych braci ujarzmionych i głodzonych. Musisz uczynić wszystko, by ratować tym samym siebie, swe życie narodowe przed zagładą²¹.

²⁰ *Ukraińska akcja antysowiecka*, „Sprawy Narodowościowe”, lipiec–sierpień 1933, nr 4, s. 391; Д. Р., *Василь Мудрий*, „Український Самостійник” 1966, рік XVII, ч. 4, с. 43–44; *До українських виступів у справі голоду*, „Тризуб”, ч. 36, 8 X 1933, сс. 16–19; R. T o m c z y k, *Ukraińskie Narodowo-Demokratyczne Zjednoczenie (UNDO) wobec Ukrainy Radzieckiej w latach 1925–1939. Zarys problemu*, „Zustriczi” 1990, nr 1, s. 102–103.

²¹ *Ukraińska akcja antysowiecka*, „Sprawy Narodowościowe”, lipiec–sierpień 1933, nr 4, s. 391.

Deklaracja Komitetu dała sygnał do organizowania masowych wieców protestacyjnych z udziałem posłów ukraińskich. Wystąpienia protestacyjne objęły cztery województwa: lwowskie, tarnopolskie, stanisławowskie, wołyńskie. Według oficjalnych danych wiece i zebrania, poczynając od 1 sierpnia do 20 października 1933 r., odbyły się w 68 miejscowościach (woj. lwowskie – 31, stanisławowskie – 24, tarnopolskie – 8, wołyńskie – 5). Z pojedynczych powiatów najwięcej wieców i zgromadzeń zorganizowano w powiatach: Kołomyja, Stryj, Lwów, Drohobycz. Szereg wieców miał charakter zebrań partyjnych UNDO bądź USRP²².

W sierpniu 1933 r. Komitet Pomocy zdecydował o rozpoczęciu zbierania środków pieniężnych na przygotowanie pomocy materialnej dla zbiegów z Ukrainy radzieckiej. Przystąpiono do organizowania komitetów powiatowych, które zajmowały się przygotowaniem akcji propagandowych w terenie i dostarczaniem bezpośredniej pomocy uciekinierom. Na przeszkodzie w realizowaniu tych zamierzeń stawały niekiedy decyzje władz administracyjnych. Przypadki takie odnotowano na Wołyniu, gdzie przeciwdziałały one zakładaniu wspomnianych komitetów. W takich sytuacjach na określonym terenie kompetencje tych struktur przejmowały partie polityczne²³.

Apel o zbiórkę datków spotkał się z odzewem społecznym. W jednej z relacji wspomniano:

[...] wiosną 1933 r. ksiądz na kazaniu w cerkwi opowiedział o strasznym głodzie na wschodniej Ukrainie i zwrócił się z prośbą o pomoc, czym kto może, naszym głodującym braciom zza Zbrucza [...] Kazanie zrobiło duże wrażenie. Jeszcze tego tygodnia w czytelnicy „Proświty” odbyło się zebranie, na którym wybrano komitet i opracowano plan zbierania darów dla głodujących [...] Ludzie dawali, co kto mógł: zboże, mąkę, kartofle, kukurydżę, słoninę, jajka, kury, kaczkę. Wszystko zebrane zwożono do czytelnicy, skąd odwożono do Podwołoczysk i oddawano w przygranicznym punkcie w celu przekazania głodującym za Zbrucz. Niestety, ta pomoc do nich nie docierała²⁴.

Przekazywane przez ludność ukraińską datki z przeznaczeniem na pomoc uciekinierom nadsyłano nie tylko do wyznaczonych do koordynowania taką akcją osób, lecz również na adresy poszczególnych czasopism, organizacji i instytucji ukraińskich, a także do Konsystorza Kościoła Greckokatolickiego.

Jesienią 1933 r. zbiórka środków finansowych dawała nadzieje na dobre rezultaty, z niektórych powiatów do Lwowa nadchodziły bowiem kwoty przekraczające tysiąc złotych. W skali ogromnych potrzeb zdołano zgromadzić jednakże stosunkowo niewielką sumę. Wobec stanowiska władz radzieckich, kategorycznie zaprzeczających istnieniu głodu na Ukrainie, powstało niebezpieczeństwo nie-

²² *Sprawy kulturalno-oświatowe i społeczne. Ridna Szkoła. – Proświta. – akcja antysowiecka. – wszechukraiński kongres, „Sprawy Narodowościowe”, wrzesień–październik 1933, nr 5, s. 553.*

²³ Я. П а н у г а, *op. cit.*, c. 240.

²⁴ Cyt. za Cz. R a j c a, *Zagłada chłopów na Ukrainie w 1933 roku*, „Zeszyty Majdanka” 1993, t. XV, s. 91.

efektywnego wykorzystania zebranych datków. Nie mając szansy na uzyskanie zgody na jej dostarczenie do Ukraińskiej SRR, a tym bardziej rozdzielanie pomocy bezpośrednio na obszarach objętych głodem, na podstawie uzyskiwanych informacji zdecydowano o indywidualnym rozdzielaniu środków i przekazywaniu ich wybranym osobom prywatnym.

We wrześniu–październiku 1933 r. sprawa akcji protestacyjnych stanowiła jedną z głównych kwestii (obok tzw. procesu samborskiego) w życiu politycznych społeczeństwa ukraińskiego w Galicji. Odnotowany w tym okresie spadek liczby wieców protestacyjnych spowodowany był wydaniem przez Komitet Pomocy komunikatu (30 VIII), w którym podkreślono, iż protest ma być ogólnonarodowy i dlatego jednoczesny. Wspólne wystąpienia zaplanowano na dzień 29 października. Wobec przeprowadzenia przez OUN zamachu na konsulat radziecki we Lwowie zarządzenia władz administracyjnych ograniczyły wystąpienia w tym dniu tylko do nabożeństw żałobnych w cerkwiach oraz do zamkniętych zgromadzeń²⁵.

Zjawisko spadku zaangażowania w akcję protestacyjną było wyraźnie zauważalne na przykładzie USRP. Początkowo jej działania ograniczały się do posunięć prowadzonych wspólnie z USDP. Jesienią 1933 r. w USRP uzewnętrzniły się tendencje prowadzenia samodzielnej akcji protestacyjnej, wyłącznie w obrębie partii. W połowie września kierownictwo USRP ogłosiło 5 listopada 1933 r. dniem protestu przeciwko terrorowi bolszewickiemu. Równoległe z decyzją UNDO o zaostreniu akcji protestacyjnej USRP i USDP wydały wspólną odezwę, podpisaną także przez emigracyjną Ukraińską Socjaldemokratyczną Partię Robotniczą, w której oświadczano:

Stwierdzamy, że przyczyną jedyną i oczywistą głodu na Ukrainie radzieckiej jest bezwzględny wyzysk ekonomiczny narodu ukraińskiego przez dyktaturę bolszewicką, która traktuje Ukrainę jak kolonię [...] Równocześnie z ekonomicznym wyzyskiem jesteśmy świadkami niesłychanego terroru politycznego. Obecnie nawet złudna samodzielność państwa Ukrainy Radzieckiej nie istnieje²⁶.

Politycy ukraińscy podjęli także próbę akcji protestacyjnej na forum polskiego parlamentu. Kwestia głodu poruszona została w wystąpieniu Stepana Barana wiosną 1933 r. Natomiast w dniu 3 listopada 1933 r. Dmytro Łewyćkyj w przemówieniu, w trakcie pierwszego czytania preliminarza budżetowego, na Plenum Sejmu mówił:

²⁵ AAN, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 3677, s. 208–209; *Sprawy kulturalno-oświatowe i społeczne. Ridna Szkoła. – Proświta. – Akcja antysowiecka. – Wszuchukraiński kongres, „Sprawy Narodowościowe”*, wrzesień–październik 1933, nr 5, s. 553.

²⁶ *Sytuacja ogólna. – Ukraińskie Nacj. Dem. Objednanie. – Akcja Dm. Palijewa. – Ukr. Socj. Radykalna Partja. – Ukraińskie Selanskie Objednanie, „Sprawy Narodowościowe”*, wrzesień–październik 1933, nr 5, s. 544.

Najważniejszym zdarzeniem w życiu narodu ukraińskiego w r. 1933 są procesy dziejowe, które odbywają się na Ukrainie Sowieckiej [...] Zapęłniły się lochy GPU synami Ukrainy, dziesiątki tysięcy giną wśród strasznych katuszy na wyspach Sołowieckich, setki tysięcy przesiedla się gwałtem z ziem ukraińskich w głąb Rosji i na Sybir, a kwiat inteligencji ukraińskiej zasądza się w monstr-procesach na śmierć lub długoletnie więzienia. Ażeby stłumić wolnościowy ruch włościan, ażeby zrobić z nich – z wolnego gospodarza najmitę na jego własnej ziemi, przywraca się dawna pańszczyznę, w formie dla włościan najbardziej zniechęcającej kolektywizacji gospodarstw rolnych. A gdy i to nie pomogło [...] chwycił się bolszewizm najstraszniejszego środka, jaki kiedykolwiek w historii ludzkiej zastosował, przy którym błędą rzezie Ormian lub skutki pochodów Dżingis-Chana – i postanowił miejscową ludność wygłodzić, a wyprodukowane przez nią zapasy żywności wywieźć do rosyjskiej metropolii. Nie źródła nasze, a ludzi obcych, naocznych świadków – Anglików i Francuzów – stwierdzają, że na najżyźniejszych ziemiach Europy, na Ukrainie, zmarło z głodu 2 miliony ludzi, że szerzy się tam nawet ludożerstwo, że w bieżącym roku przybiera ta katastrofa znacznie większe rozmiary. A stało się to nie na skutek jakiejś niebываłej żywiołowej katastrofy, a na skutek świadomej swego celu polityki bolszewickiej [...]

W tej tak ciężkiej chwili stoi naród ukraiński skonsolidowany w jednym zwartym froncie. Bez względu na stany, bez względu na przekonania polityczne, bez względu na miejsce zamieszkania i przynależność państwową, podnosimy głośny protest przed światem całym przeciwko masowemu fizycznemu niszczeniu milionów naszego narodu, i oświadczamy, że będziemy wytrwale mobilizować psychicznie siły narodu do walki z bolszewizmem i do rewanzu za te niehumanitarne krzywdy i cierpienia – aż do pełnego zwycięstwa.

Tego naszego jednolitego stanowiska nie zmieni fakt, że Państwo Polskie zawarło pakt przyjaźni z ZSRR. Jesteśmy przekonani, że ten pakt przyniesie na dalszą metę szkodę Państwu Polskiemu, tak jak wszelki sojusz Polski z Moskwą kończył się dla Polski zawsze tragicznie. W perspektywie dziejowej pakt ten prędzej czy później – z wolą lub bez woli obecnie zaprzyjaźnionych stron – okaże się li tylko świstkiem papieru [...]

Tego naszego jednolitego stanowiska narodowego nie zmieni również fakt, że władza administracji publicznej Państwa Polskiego zabrania nam wypowiadać głośno protest przeciw tym strasznym faktom, jakie zaistniały obecnie na Ukrainie. Zabroniono ludności ukraińskiej obchodzić publicznie dzień ogólnonarodowej żałoby w dn. 29 października r.b. [...] Każdą wzmiankę w naszej prasie o obecnych stosunkach na Ukrainie Sowieckiej konfiskuje władza prokuratorowska, w całym kraju idą masowe areszty prewencyjne z obawy przed antysowieckimi demonstracjami, a nawet w toku sądu doraźnego nad zabójcą sekretarza Konsulatu sowieckiego we Lwowie, Łemykiem, w dniu 30 ub. m. nie zezwolono obrońcom przytaczać faktów obecnego stanu na Ukrainie Sow., chociaż obrona uważała naprowadzenie tych faktów jako konieczny warunek obrony dla młodzieńca, stojącego w obliczu grożącej mu śmierci²⁷.

Specyficzny charakter w ramach akcji protestacyjnej przeciwko polityce władz radzieckich i głodowi na Ukrainie posiadały wystąpienia ukraińskiego podziemia nacjonalistycznego. Na obszarze emigracyjnym kierownictwo OUN zalecało nieprowadzenie jej pod szyldem organizacji oraz współudział z innymi środowiskami politycznymi w celu nadania akcji charakteru ogólnonarodowej²⁸. Inaczej natomiast kwestia ta wyglądała w granicach państwa polskiego. W Galicji Wschod-

²⁷ *Ukraińcy. Ukr. Nacj. Dem. Objednannie. – zatarg między U.N.D.O. i U.S.R.P. – krajowa konferencja U.S.R.P. – Ukr. Narodnia Obnowa. – wybory do rad miejskich w Małopolsce Wschodniej*, „Sprawy Narodowościowe”, listopad–grudzień 1933, nr 6, s. 683–684.

²⁸ AAN, Ministerstw Spraw Wewnętrznych, sygn. 1041, s. 93.

niej akcję protestacyjną prowadzono na łamach legalnie wydawanego „Naszego Kłycza”, będącego organem prasowym organizacji. Pismo to, występując przeciwko ZSRR i polityce władz radzieckich, prowadziło krytykę wszystkich legalnych ukraińskich stronnictw politycznych, zarzucając im, że ich akcja była „prowadzona nie przeciwko Moskwie [...], a przeciwko komunizmowi”. Dnia 21 października 1933 r. Mykoła Łemyk, członek OUN, dokonał zamachu na pracownika konsulatu radzieckiego we Lwowie²⁹. Na przyśpieszenie przygotowań do zamachu wpłynęły wiadomości o planach UNDO zorganizowania demonstracji antysowieckich w ramach zapowiedzianej na 29 października „żałoby narodowej”³⁰. Wystąpienie to przyczyniło się do wydania przez władze administracyjne zakazu odbycia zapowiedzianych na ten dzień wieców i zgromadzeń protestacyjnych. Władze administracyjne zawiesiły wówczas także komunizujące czasopisma: „Borot’ba”, „Ilustrowana Hazeta”, „Hart” oraz nacjonalistyczny „Nasz Kłyecz” i „Nasz Front”. Redaktorów odpowiedzialnych tych czasopism osadzono w więzieniu³¹.

*

W związku z głodem na Ukrainie ukraińskie środowiska polityczne Drugiej Rzeczypospolitej podejmowały także próby przeprowadzenia akcji propagandowej na terenie międzynarodowym. Zadania takie podjął lwowski Ukraiński Komitet Pomocy Ukrainie Radzieckiej. Współpracował on z komitetem pomocy środowisk ukraińskich emigrantów politycznych z naddnieprzańskiej Ukrainy, komitetami protestacyjnymi w zachodniej Europie i na kontynencie amerykańskim oraz Ukraińskim Komitetem Pomocy w Bukareszcie³². W dniu 29 sierpnia 1933 r. na zebraniu jego komitetu wykonawczego zdecydowano o nawiązaniu kontaktów z Międzynarodowym Czerwonym Krzyżem i Ligą Narodów. W tym celu zwrócono się do Ukraińskiego Towarzystwa Lekarskiego, aby oddelegowało ono do Komitetu swego przedstawiciela, któremu powierzono by zadanie zebrania danych o uciekinierach z Ukraińskiej SRR i przekazania ich Lidze Narodów do Komitetu Nansenowskiego. Na przeszkodzie tej akcji stanęły władze

²⁹ AAN, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 3677, s. 198–200; Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 365, оп. 1, спр. 36, арк. 1–2.

³⁰ *Akt oskarżenia przeciwko Stefanowi Banderze, Mikołajowi Łebedowi, Darji Hnatiwskiej, Jarosławowi Kapryńcowi, Bohdanowi Pidhajnemu, Iwanowi Malucy, Jakóbowi Czornijowi, Eugeniuszowi Kaczmarowskiemu, Romanowi Myhałowi, Katarzynie Zaryckiej oraz Jarosławowi Rakowi*, [Warszawa 1935], s. 83.

³¹ AAN, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 3677, s. 201–203; *Sytuacja ogólna. – Ukraińskie Nacj. Dem. Objednanie. – akcja Dm. Palijewa. – Ukr. Socj. Radykalna Partja. – Ukraińskie Selanskie Objednanie*, „Sprawy Narodowościowe”, wrzesień–październik 1933, nr 5, s. 544.

³² *Упокорення голодом. Зірник документів*, упор. М. Мухіна, Київ 1993, с. 86.

polskie, które na prośbę przedstawiciela Komitetu Nansenowskiego o umożliwienie odbycia podróży do Galicji w celu osobistego zapoznania się z sytuacją uciekinierów udzieliły odpowiedzi odmownej, twierdząc, że znalazła tam schronienie niewielka liczba zbiegów, którzy otrzymują na bieżąco pomoc ze strony Polskiego Czerwonego Krzyża³³.

Z ramienia środowisk krajowych akcję protestacyjną na terenie zagranicznym prowadzili posłowie UNDO: Miłena Rudnyćka i Zynowij Pełeński. Starania ich zmierzały do zainteresowania klęską głodową na Ukrainie i zorganizowania pomocy za pośrednictwem Ligi Narodów. Taki cel stawiali sobie oni, przebywając na odbywającym się w dniach 16–19 września 1933 r. w Bernie IX Kongresie Mniejszości Narodowościowych. Złożyli wówczas memoriał w imieniu 36 organizacji ukraińskich, w tym emigrantów z Naddnieprza, poparty przez Zjednoczony Komitet Międzynarodowych Organizacji Kobiety. Proszono w nim

[...] o wniesienie sprawy głodowej katastrofy, która szaleje na Sowieckiej Ukrainie, przed forum Ligi Narodów oraz spowodowanie, by Liga Narodów zorganizowała międzynarodową akcję pomocy na korzyść ginącej od głodu ukraińskiej ludności³⁴.

Wystąpienie w związku z głodem na Ukrainie na Kongresie w Bernie pojawiło się dość niespodziewanie i umieszczone zostało na początku obrad. Dało to sposobność do zaatakowania radzieckiej polityki narodowościowej i krytyki byłego premiera Francji Edouarda Herriota za jego pozytywne wypowiedzi w sprawie położenia Ukraińców w ZSRR³⁵. Memoriał w sprawie głodu na Ukrainie, przygotowany przez dr. Ammende, stał się przedmiotem rozważań Rady Ligi Narodów. Ta natomiast przekazała sprawę pomocy głodującym Międzynarodowemu Komitetowi Czerwonego Krzyża³⁶.

Akcja międzynarodowa Komitetu Pomocy w znacznej mierze przerodziła się w akcję politycznie uzależnioną od UNDO. Rola Komitetu ze względu na małe szanse na realizację jego zadań w kraju, szczególnie w dziedzinie zorganizowania pomocy materialnej dla radzieckiej Ukrainy, zepchnięta została do czynnika reprezentującego opinię ukraińską w Galicji Wschodniej w stosunku do ZSRR na terenie międzynarodowym. W tym też charakterze i celu z ramienia Komitetu Pomocy brali udział w Międzynarodowej Konferencji w Wiedniu Z. Pełeński i M. Rudnyćka. Konferencja odbyła się pod przewodnictwem ks. kardynała In-

³³ BN, NTSz, mkrf. 68694, k. 807, 988.

³⁴ *Sprawy kulturalno-oświatowe i społeczne. Ridna Szkoła. – Proświta. – Akcja antysowiecka. – Wszchukraiński kongres*, „Sprawy Narodowościowe”, wrzesień–październik 1933, nr 5, s. 553; *Упокорення голодом...*, s. 84–86.

³⁵ St. J. Папроцькі, *Zjazdy Mniejszościowe. IX. Kongres Mniejszości Narodowych w Bernie*, „Sprawy Narodowościowe”, wrzesień–październik 1933, nr 5, s. 590, 595, 596–597.

³⁶ *Sprawy kulturalno-oświatowe i społeczne. Ridna Szkoła. – Proświta. – Akcja antysowiecka. – Wszchukraiński kongres*, „Sprawy Narodowościowe”, wrzesień–październik 1933, nr 5, s. 553.

nitzera i miała na celu omówienie sprawy udzielenia pomocy głodującej ludności ukraińskiej³⁷.

Kierownictwo Komitetu zdawało sobie sprawę z tego, że pasywność Zachodu wynikała m.in. z braku dokładnych świadectw tragedii. Tę lukę próbowano naprawić na początku 1934 r. Wtedy to Komitet oddelegował posła Ołeksandra Jawornyckiego na obszar wschodnich powiatów przygranicznych w celu ponownego zebrania informacji o uciekinierach i warunkach ich bytowania. Z prośbą o dostarczanie dokładnych informacji zwrócono się też do działaczy terenowych. Według wiadomości otrzymanych na początku 1934 r. przez lwowską centralę Komitetu Pomocy zjawisko przekraczania granicy przez uciekinierów z USRR zimą 1933/1934 r. nie ustawało. W ciągu krótkiego okresu do powiatu borszczowskiego przez granicę miało przejść 250 rodzin, którym groziło wydalenie do ZSRR. W lutym 1934 r. Komitet Pomocy wyasygnował niewielką kwotę (200 zł) w celu udzielenia pomocy zbiegom³⁸. W następnych miesiącach nastąpił jednakże spadek zainteresowania wydarzeniami, a akcja protestacyjna zaczęła zamierać.

Działalność ukraińskich środowisk w Drugiej Rzeczypospolitej, rozwinięta w związku z organizowaniem pomocy głodującym na Ukrainie i akcją protestacyjną przeciwko ukraińskiej polityce władz radzieckich, nie osiągnęła ani planowanego celu, ani nie przybrała oczekiwanych rozmiarów. Choć sytuacja ekonomiczna mieszkających po zachodniej stronie Zbrucza także nie należała do najlepszych, istniały wszelkie przesłanki do udzielenia poważnej pomocy żywnościowej głodującej na Ukrainie ludności. Rzeczywistą przeszkodą ku temu nie było małe zainteresowanie wydarzeniami nad Dnieprem, lecz zamknięcie granicy i nieprzepuszczanie na wschód jakichkolwiek transportów. W takich warunkach organizacja przez społeczność ukraińską Drugiej Rzeczypospolitej wszelkiej pomocy materialnej głodującym współbraciom zwolna zatracala perspektywę realnej szansy pomyślnego rozwoju.

³⁷ *Ukraińcy. Ukr. Nacj. Dem. Objednannie. – zatarg między UNDO i USRP – krajowa konferencja USRP – Ukr. Narodnia Obnowa. – wybory do rad miejskich w Małopolsce Wschodniej, „Sprawy Narodowościowe”, listopad–grudzień 1933, nr 6, s. 683–684.*